

СКЛАДАНАЗЛУЧАНЫЯ СКАЗЫ З СУПАСТАЎЛЯЛЬНЫМІ ЧАСТКАМІ

Супастаўляльнымі з'яўляюцца прэдыкатыўныя часткі, паміж якімі выражаюцца ўласна супастаўляльныя адносіны, адносіны неадпаведнасці і супраціўныя адносіны. У складаназлучаных сказах з гэтымі адносінамі паведамляецца пра з'явы і падзеі, якія адрозніваюцца адна ад другой, не адпавядаюць або супрацьпастаўляюцца адна другой. Уласна супастаўляльныя і супраціўныя адносіны, а таксама адносіны неадпаведнасці з'яўляюцца разнавіднасцямі супастаўляльных адносін.

Граматычным сродкам сувязі супастаўляльных частак складаназлучаных сказаў з рознымі відамі адносін служаць злучнікі *а, ж (жа), але, ды* (у значэнні *але*), *затое, аднак, пасля, толькі* і інш. Найбольш часта ўжываецца злучнік *а*, пры дапамозе якога ўсе разнавіднасці супастаўляльных адносін выяўляюцца ў самым чыстым выглядзе: *Над дарогамі вісеў пыл, а над поплавам трымцелі хвалі мроева* (І. Шамякін). *Вясною сонца ярка на небе зіхаціць, а на зямлі бясконца зялёны лес шуміць* (М. Танк). *Усе чакалі нейкага распараджэння, а яго не было* (К. Чорны). *Шышак – безліч, а спадчыны сасна не пакінула* (І. Навуменка). *Стуку шмат, а працы мала* (П. Глебка). *Вузкая хмарка ўсё больш ды больш налівалася чырванню, а высокае воблака ўсё святлела, траціла ружовасць* (Я. Брыль).

Пры аслабленым супастаўленні адрозненне паміж суадноснымі з'явамі недастаткова выразнае, у выніку чаго злучнік *а* функцыянальна збліжаецца са злучнікам *і*. Гэта блізкасць бывае настолькі значнай, што супастаўленне становіцца не столькі натуральным, колькі вобразна-стылістычным: *Быў слесар луганскі, а сталь ён каваў* (Я. Купала). Аднак гэта з'ява не тыповая для сучаснай беларускай мовы.

Да злучніка *а* набліжаецца сваім значэннем злучнік *ж (жа)*. Аднак

гэты злучнік ставіцца не паміж прэдыкатыўнымі часткамі складаназлучанага сказа, а ў другой прэдыкатыўнай частцы непасрэдна пасля таго кампанента, які супастаўляецца з адпаведным яму кампанентам першай часткі. Гэты злучнік звычайна афармляе супастаўляльныя і супраціўныя адносіны паміж прэдыкатыўнымі часткамі складаназлучанага сказа: *Ты імкнулася ў далеч прастораў бясконцых марскіх, я ж – да сэрца твайго, дзесь схаванага ў нетрах лясных* (А. Куляшоў). *Спаць ёй, нягледзячы на позні час, зусім не хацелася, сядзець жа пры агні было ніякавата* (Ц. Гартны). *Вас праўда не ўсцешыла, няпраўды ж не знаю ў душы я сваёй* (Я. Купала). *Формы жыцця абмежаваны, само ж жыццё не мае граніц* (Я. Колас). *Ліха знойдзе ўсюды, шчасце ж уцякае* (Я. Колас). Зрэдку з дапамогай злучніка *ж* (*жа*) выражаюцца адносіны неадпаведнасці: *Я хлеба ў багатых прасіў і маліў, яны ж мне каменні давалі* (М. Багдановіч).

Злучнік *але* аб'ядноўвае прэдыкатыўныя часткі складаназлучанага сказа, паміж якімі выражаюцца супраціўныя адносіны або адносіны неадпаведнасці, ускладненыя дадатковым узмацняльным адценнем: *Уверх цягнуліся рэдкія іскры з агню, але чорныя вяршыні хвой тушылі іх* (М. Лынькоў). *Далоні яе рук сталі шурпатімі ад усёй гэтай работы, але ў сэрцы запанавала гордае ўсведамленне выкананага абавязку* (М. Паслядовіч). *Нейкая думка вельмі засмучала яго і не дала спакою, але выказаць яе ён не адважваўся* (Я. Колас). *Дзьмуў вецер, але было цёпла* (К. Чорны).

Узмацняльным адценнем ускладняюцца таксама супраціўныя адносіны і адносіны неадпаведнасці, калі прэдыкатыўныя часткі складаназлучанага сказа аб'ядноўваюцца пры дапамозе злучніка *ды*, які ўжываецца ў значэнні злучніка *але*. Злучнік *але* з'яўляецца паказчыкам нейтральнага і кніжнага стылю, а злучнік *ды* – гутарковага: *Палонка лёдам моцна скута, ды працы тут адна мінута* (Я. Колас). *Ад усіх цяпер патомкі ёсць, ды няма адных – Страцімавых* (М. Багдановіч). *Вазок ужо гатовы быў перакуліцца, ды Аляксеі прытрымаў яго нагою* (І. Гурскі). *Хацелася б суняць душу, ды крыўда*

не пускае (П. Броўка).

Злучнік *затое* служыць для сувязі прэдыкатыўных частак складаназалежнага сказа, паміж якімі выражаюцца супраціўныя адносіны, ускладненыя дадатковым адценнем замяшчэння: *Жыта ў лагчыне вымакла зусім, затое на гары і пад лесам яно сцяной ідзе* (М. Лынькоў). *Іван Занька рэпутацыю школы падтрымаў, затое Алесік Грылюк папсаваў усю справу* (Я. Колас). *Дарога была пустэльная і ціхая, затое лес поўніўся птушыным рознагалоссем* (Т. Хадкевіч).

Злучнік *аднак* звычайна аб'ядноўвае прэдыкатыўныя часткі складаназлучанага сказа, паміж якімі выражаюцца супраціўныя адносіны, ускладненыя дадатковым адценнем абмежавання: *Сустрэча запланавана была на ранні вечар, аднак надвор'е ўнесла напраўку ў плане* (Я. Брыль). *Хмары даўно ўжо закрылі неба, аднак дажджу не было* (Х. Шынклер).

Злучнік *толькі* ўжываецца для аб'яднання прэдыкатыўных частак складаназлучанага сказа, калі паміж імі выражаюцца супраціўныя адносіны, ускладненыя абмежавальна-выдзяляльным адценнем: *Цішыня кругом, толькі чуць-чуць булькаюць струмені вады над кручай* (М. Лынькоў). *Спіць у зялёным бары цішыня, толькі закаханым не спіцца* (А. Бачыла). *Навокал было ціха, толькі нейкая маленькая птушка манатонна і сумна ціўкала па той бок ручая* (А. Стаховіч).

Да злучніка *толькі* блізкі паводле значэння злучнік *адно*, але ён характэрны для гутарковага стылю: *Хочацца спаць, адно заснуць не магу* (П. Пестрак). *Драмаў вечны бор, адно вершаліны ледзь-ледзь шапталі штосьці сумнае* (З. Бядуля).

Іншы раз для афармлення супраціўных адносін ужываецца злучнік *і*. Як вядома, асноўная роля ў выражэнні гэтых адносін належыць тым кампанентам у структуры аб'яднаных адзінак, якія маюць супрацьлеглае значэнне. Злучнік *і* ў такой сітуацыі выкарыстоўваецца як сродак спецыяльнага падкрэслівання супрацьлеглага яму значэння: падае

неаднолькавы, супрацьлеглы змест кампанентаў як аднолькавы і несупрацьлеглы і ўжо самім гэтым фактам уносіць неадпаведнасць у звыклую логіку адносін, акцэнтую семантыку неадпаведнасці. У выніку гэты злучнік надае экспрэсіўную афарбоўку паведамленню, змешчанаму ў сказе: *Ёсць ворагі і ёсць сябры* (А. Куляшоў). *Мы ранілі ногі аб камяні, і нам не было балюча* (П. Панчанка). У складаназлучаных сказах з названымі злучнікамі могуць супастаўляцца як асобныя кампаненты прэдыкатыўных частак, так і прэдыкатыўныя часткі ў цэлым. Асобныя кампаненты прэдыкатыўных частак звычайна супастаўляюцца ў складаназлучаных сказах з уласна супастаўляльнымі адносінамі: *Граў Сымонка, а дзед слухаў* (Я. Колас). *Яноўская пайшла ў свой пакой, а я ўсё глядзеў на маленькую фігурку у старажытным убранні* (У. Караткевіч). *Першыя зоры ўжо замігцелі ў небе, а з-за лесу залатым пажарам узнімаўся блішчасты месяц* (Я. Колас). Прэдыкатыўныя часткі ў цэлым супастаўляюцца ў складаназлучаных сказах з адносінамі неадпаведнасці і ў большасці складаназлучаных сказаў з супраціўнымі адносінамі: *Пісаніны многа, але толку мала* (І. Шамякін). *Ноч была без месяца і зор, але дарога выразна вымалёувалася сярод лесу* (Т. Хадкевіч). *Стоячы на краі хмызу, Рыбак хвіліну углядаўся-услухоўваўся, ды нічога падазронага быццам не было чуваць* (В. Быкаў).

Суадносныя кампаненты прэдыкатыўных частак, якія супастаўляюцца ў складаназлучаным сказе, заўсёды маюць рознае лексічнае значэнне. Гэта значэнне дазваляе дакладна адрозніваць складаназлучаныя сказы з уласна супастаўляльнымі адносінамі ад складаназлучаных сказаў з супраціўнымі адносінамі. Адносіны неадпаведнасці звычайна вызначаюцца на аснове лексічнага зместу прэдыкатыўных частак і агульнага сэнсу складаназлучанага сказа.

У радзе выпадкаў важную ролю ў выражэнні разнавіднасцей супастаўляльных адносін адыгрывае парадак слоў у прэдыкатыўных частках складаназлучанага сказа. Так, калі ўзнікае патрэба выдзеліць і з большай

сілай падкрэсліць супастаўленне аднаго кампанента першай прэдыкатыўнай часткі з адпаведным яму кампанентам другой часткі, то ў другой частцы гэты кампанент звычайна размяшчаецца за супастаўляльным злучнікам, незалежна ад таго, дзе размешчаны суадносны з ім кампанент у першай частцы: *Белыя і ўтульныя стаялі гаі, а поле здавалася чыстым і сінім* (Б. Мікуліч). *Заснулі ўсе, а тэлефон звініць* (М. Танк). *У зелень апрагнуўся сад, а ў садзе яркі квецень мая* (А. Астрэйка). *Пчолкі гудуць пад вішняю, а пад яблынькаю Хведар Руцкі храпе на ўсе застаўкі* (К. Чорны).

Трывальна-часавыя суадносіны выказнікаў супастаўляльных частак складаназлучаных сказаў канструктыўна не ўплываюць на характар выражаных паміж імі семантыка-сінтаксічных адносін. У большасці выпадкаў выказнікі прэдыкатыўных частак маюць аднолькавае значэнне, таму што супастаўленне з'яў і падзей звычайна рэалізуецца ў адным часавым плане.

Складаназлучаныя сказы з супастаўляльнымі часткамі заўсёды маюць закрытую структуру. У складаназлучаных сказах з супраціўнымі адносінамі і адносінамі неадпаведнасці аб'ядноўваюцца толькі дзве прэдыкатыўныя часткі рознай будовы: *Вуліца ёсць, а рэчкі не відаць* (А. Васілевіч). *Я не плачу, але на сэрцы цяжка* (А. Васілевіч). *Халімон гаварыў ціха, роўна, але Ганна пачула яго незадаволенасць* (І. Мележ). *Лета закончылася, ды спёка ніяк не спадала* (Т. Хадкевіч). У складаназлучаных сказах з уласна супастаўляльнымі адносінамі могуць аб'ядноўвацца дзве і больш прэдыкатыўныя часткі. Аднак супастаўляльны злучнік звычайна ставіцца толькі перад апошняй прэдыкатыўнай часткай, тады як папярэднія часткі аб'ядноўваюцца пры дапамозе бяззлучнікавай сувязі: *У змроку, у іле ляжаць карасі, у зеллі багністым жыруюць язі, у ціне лянiвiя ходзяць ліні, а ў тонях пярэстыя спяць акуні* (П. Глебка). *Раніцай на траве ляжаў рэдкі іней, злятліся да ляснога доміка сарокі і сойкі, а бэзавы куст ля ганка стаяў ненатуральна голы, закіданы ўнізе цёмна-зялёным блішчастым лісцем* (М.

Стральцоў).

Калі ж злучнік (у прыватнасці а) паўтараецца, то паміж прэдыкатыўнымі часткамі выражаюцца не столькі супастаўляльныя, колькі далучальныя адносіны: *Мы сядзелі каля хаты, а воз стаяў у гумне, а бацька на рабоце ў пана, а маці памёрла* (К. Чорны). *Рыбак быў дзядзька наш Антоні, як і работнік, адмысловы; а Уладзік пасвіў дзесь каровы, травіў чужыя сенажаці; а дома з дзецьмі была маці* (Я. Колас). Паўтарэнне ж злучніка і перад першай прэдыкатыўнай часткай збліжае яго з часціцамі: *А груш які там выбар быў, а слуцкіх бэр гара, а белы-белы той наліў бы сонца ўсё забраў* (П. Броўка).

Супастаўляльныя адносіны могуць ускладняцца рознымі адценнямі, якія ўносяць разнастайныя лексічныя канкрэтызатары. Так, спалучэнні ў *той (гэты) момант, у той (гэты) час, тым часам* надаюць указаным адносінам адценне адначасовасці: *Узляцела ракета, а ў гэты момант загрымелі выстралы* (Т. Хадкевіч). *Сымон касіў куп істую сенажаць, а ў той час вецер прыгнаў хмару і пайшоў дождж* (З. Бядуля). *Я пачаў думаць пра гэтыя дарогі, а тым часам вецер, заляцеўшы знадворку, пакрысе рабіў маю работу – гартаў старонкі* (М. Лужанін); прыслоўі *потым, затым, пасля, услед, спалучэнні праз міг, праз момант, праз хвіліну* і іншыя – адценне паслядоўнасці: *Яшчэ колькі хвілін чуўся хрумст галін ды шолах лісця, а потым прытаміўся, заціх насцярожана лес* (Б. Мікуліч). *Вучні малявалі прыгожыя лісточкі, яловыя галінкі, а затым усе хорам спявалі песню* (А. Кулакоўскі). *Салдаты праляжалі ў зямлі ўвесь гэты дзень і пачатак ночы, а пасля, не чакаючы германцаў, іх пагналі зноў у атаку* (К. Чорны). *І пад гэты шум трывожны думае старая, а услед думкам неспакойна вецер падпявае* (Я. Колас). *Кожны ў розны кут падаўся, а праз міг з усіх бакоў крык узбуджаны ўзняўся: «Я знайшоў!»* (П. Броўка). *Вельмі выразна адчуу Макарчук перапалох людзей вакол сябе, а праз момант усё стала нічым* (К. Чорны). *У Станіслававых вачах замітусіліся конскія крупы, а праз хвіліну ён*

убачыў зусім блізка бліскучае лязо шаблі... (Б. Мікуліч). Супастаўляльныя адносіны могуць суправаджацца адценнем супрацьпастаўлення, якое ствараецца лексічным нападзеннем супастаўляемых кампанентаў (пераважна дзеясловаў-выказнікаў). Дзеянні, пра якія паведамляецца ў аб'яднаных прэдыкатыўных частках, звычайна звязаны з адным і тым жа суб'ектам, які ў другім кампаненце абазначаецца азначальным займеннікам *сам*: *Хлопцы спуталі буланчыка, а самі падаліся да рэчкі купацца* (А. Якімовіч). *Маці прыгатавала вячэру, а сама выйшла падаіць карову* (М. Зарэцкі).

Адносіны неадпаведнасці ўскладняюцца ўступальным адценнем, калі пры злучніку ўжываюцца часціцы *ўсе, усе ж, усё-такі, усё ж такі* або спалучэнні *між тым, тым не менш*: *Звонім, просім, а ўсё без толку* (Сельская праўда). *Вецер лёгкі, слабы, а ўсё пушча азвалася...* (Б. Мікуліч). *Вада за намі была плыткая, а ўсё-такі і ад яе ішоў водар* (К. Чорны). *Мне страшна, а ўсё ж такі іду* (Э. Самуйлёнак). *На дварэ лета, але між тым вада ў рацэ халодная* (Я. Маўр). *Глебу апрацавалі добра, а тым не менш лён расце марудна* (Звязда). Асабліва выразна праяўляецца ўступальна-ўзмацняльнае адценне, калі прыслоўі-часціцы ўтвараюць суадносныя пары *яшчэ... а (але, ды) ужо, усяго... а (але, ды) ужо*: *Яшчэ зялёны ліст дубовы і не падумаў медзянец, а ўжо шпакі вядуць размовы кудысьці ўдалеч адляцець* (П. Броўка). *Сляды гарачыні яшчэ на тварах носім, ды паплылі ўжо дні ў залатую восень* (П. Панчанка). *Усяго першы дзень жанаты, а ўжо хоць ідзі вон з хаты* (Я. Купала).

Адносіны супастаўлення ўзмацняюцца і набываюць адценне нечаканасці, калі пры злучніку размешчана прыслоўе *раптам*: *Хацеў прымацаваць [падкову] да весніц, але раптам абудзілася мінулае ў агні і дыме* (М. Танк). *Мы думалі ўбачыць рабочы пасёлак, але раптам перад вачамі раскінуўся сучасны горад на беразе шырокай ракі* (Звязда).

Кантрастнае супрацьпастаўленне ўскладняецца ўмоўна-аргументаваным адценнем, калі за злучнікам размяшчаецца прыслоўе *інакш (іначай)* або

спалучэнне ў адваротным парадку: *Трэба старацца, а іначай нічога не будзе* (Я. Колас). *Станок трэба адрамантаваць, а ў адваротным выпадку будзе шмат браку* (С. Баранавых).

Пры абмежавальным супрацьпастаўленні пры злучніках ужываецца часціца *толькі*: *Шмат хадзіла па нашых дарогах чужынцаў, а толькі назад мала хто з іх вяртаўся* (І. Гурскі). *Не мог пярэчыць Фіму, ды толькі было крыўдна* (С. Баранавых).

Замяшчальнае супрацьпастаўленне афармляецца з дапамогай злучніка *затое* або *назоўніка* (займенніка) у родным склоне з прыназоўнікам *замест*: *З выгляду возера невялікае, але затое дна ў ім не дастанеш* (А. Вольскі). *Акенцы зусім маленькія, а замест шкла ўстаўлена тоўстая, напалову празрыстая слюда* (В. Вольскі).